

JÓZEF ANDRZEJ LEWICKI

ROZMIESZCZENIE WYZNAŃ W WIELKOPOLSKIEJ CZĘŚCI DIECEZJI POZNAŃSKIEJ W 2. POŁOWIE XVIII WIEKU

Niniejsza praca jest kartograficznym przedstawieniem rozmieszczenia wyznań w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w 2. poł. XVIII w. Autor w innym miejscu zajął się statystyczną stroną stosunków wyznaniowych na tym terenie¹, które zostały opracowane na podstawie kościelnych akt wizytacji parafii oraz pruskich opisów miast polskich z 1793 r.² Tam też została omówiona metoda pracy.

W 2. poł. XVIII w. wielkopolska część diecezji poznańskiej dzieliła się pod względem wyznaniowym na dwie wyraźne części: większą katolicką i mniejszą protestancką. W latach 1777-1787 – według obliczeń na podstawie akt wizytacji parafii – katolicy stanowili 67,71% (245 937 osób), a protestanci 26,51% (96 299 osób) mieszkańców. Trzecia grupa wyznaniowa – żydzi – była stosunkowo nieliczna i stanowiła 5,78% (21 010 osób) mieszkańców³. Inaczej przedstawiała się sytuacja na terenie miast badanej części diecezji poznańskiej. W 1793 r. – według pruskich opisów miast polskich – w 78 miastach (na 83 wykazane w protokołach wizytacyjnych) katolicy stanowili

¹ *Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w II połowie XVIII wieku*. W: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*. Pod red. E. Wiśniowskiego. Lublin 1984 s. 89-138.

² *Akta Wizytacji Generalnej Djecezji Poznańskiej z lat 1777-1787*. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu: Sygnatura AV 30 – AV 35. Akta Wizytacji drukowane: I A. O. O k ę c k i I. *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis et Varsoviensis supremi Regni cancelari, Ecclesiae cathedralis Posnaniensis visitatio die 15 Junii anno 1781 caepta iam vero die 18 Septembris 1784 finita*. Poznań 1917. Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie. Wydział Teologiczny. Wydawnictw seria 1. Poszyt 1: *Materiały*; J. R o g a l i ń s k i. *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis auctoritate Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki I [...] I consumata per Josephum Łodzia Rogaliński I [...] I delegatum visitatorem 1781*. Poznań 1918. Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie. Wydział Teologiczny. Wydawnictw seria 1. Poszyt 2-3: *Materiały*. W: *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*. Wyd. J. Wąsicki. Cz. 1-2. Poznań 1962.

³ Wszystkie dalej cytowane dane pochodzą z mojego cytowanego artykułu, a zwłaszcza z tab. 2-6 oraz aneksu 2 i 3.

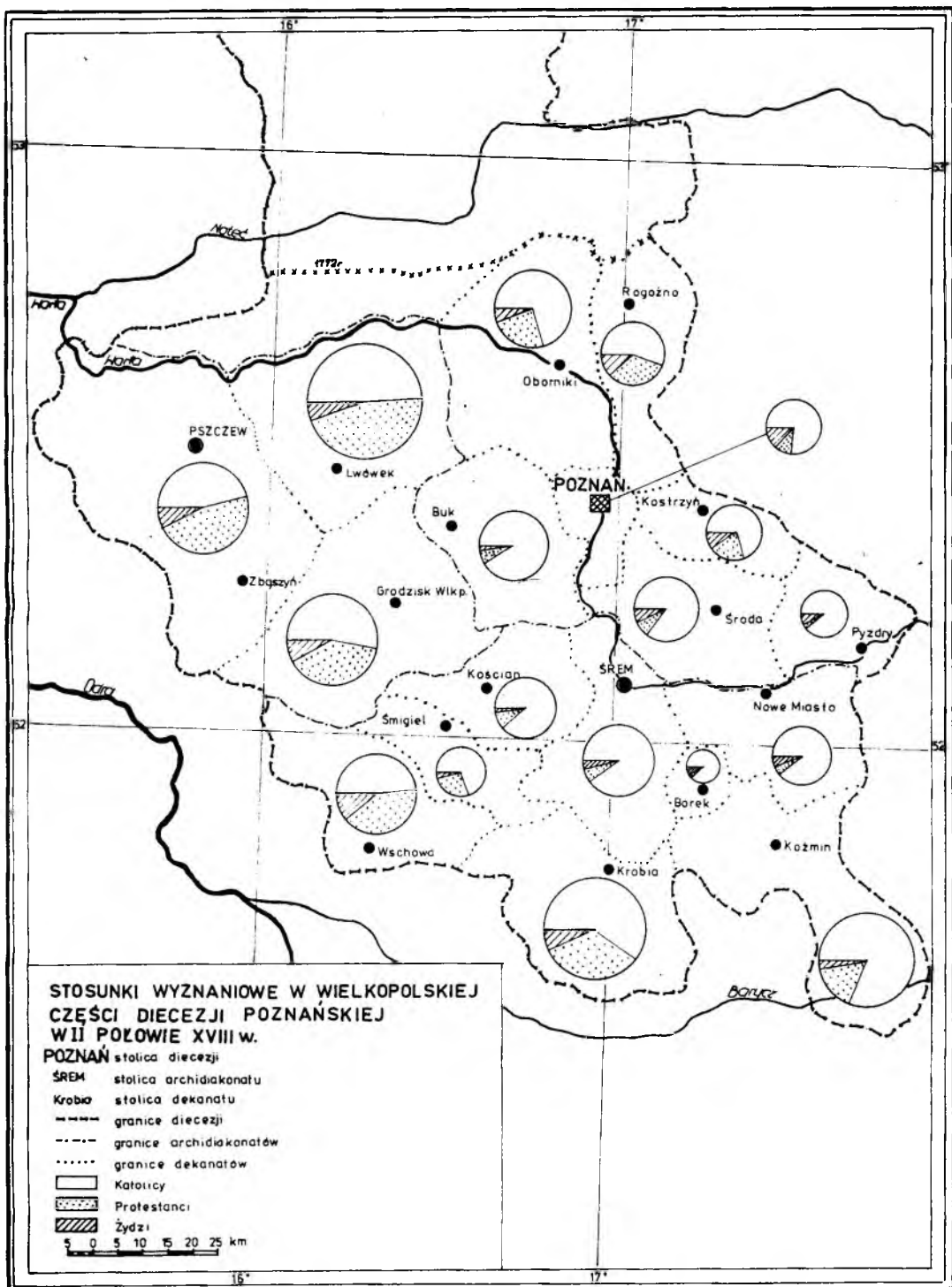
39,90% (37 843 osób), protestanci 39,05% (37 044 osób), a żydzi 21,05% (19 964 osób) mieszkańców⁴.

Jak wynika z mapy 1. i 2., można wyróżnić kilka dekanatów, które były prawie czysto katolickie, to znaczy te, w których katolicy stanowili ponad 90% ludności. Były to dekanaty: Śrem, Kościan, Buk i Nowe Miasto (tab. 1). W dekanatach tych tylko w 8 parafiach na 72 katolicy stanowili poniżej 90% ludności chrześcijańskiej. Były to parafie: Mosina – 53% i Łódź – 84%, w dekanacie Buk; Ilowiec Kościański – 75%, Oborzyska – 58% i Wilkowo Polskie – 55%, w dekanacie Kościan; Książ – 77% i Góra – 73%, w dekanacie Nowe Miasto oraz Żabno w dekanacie Śrem.

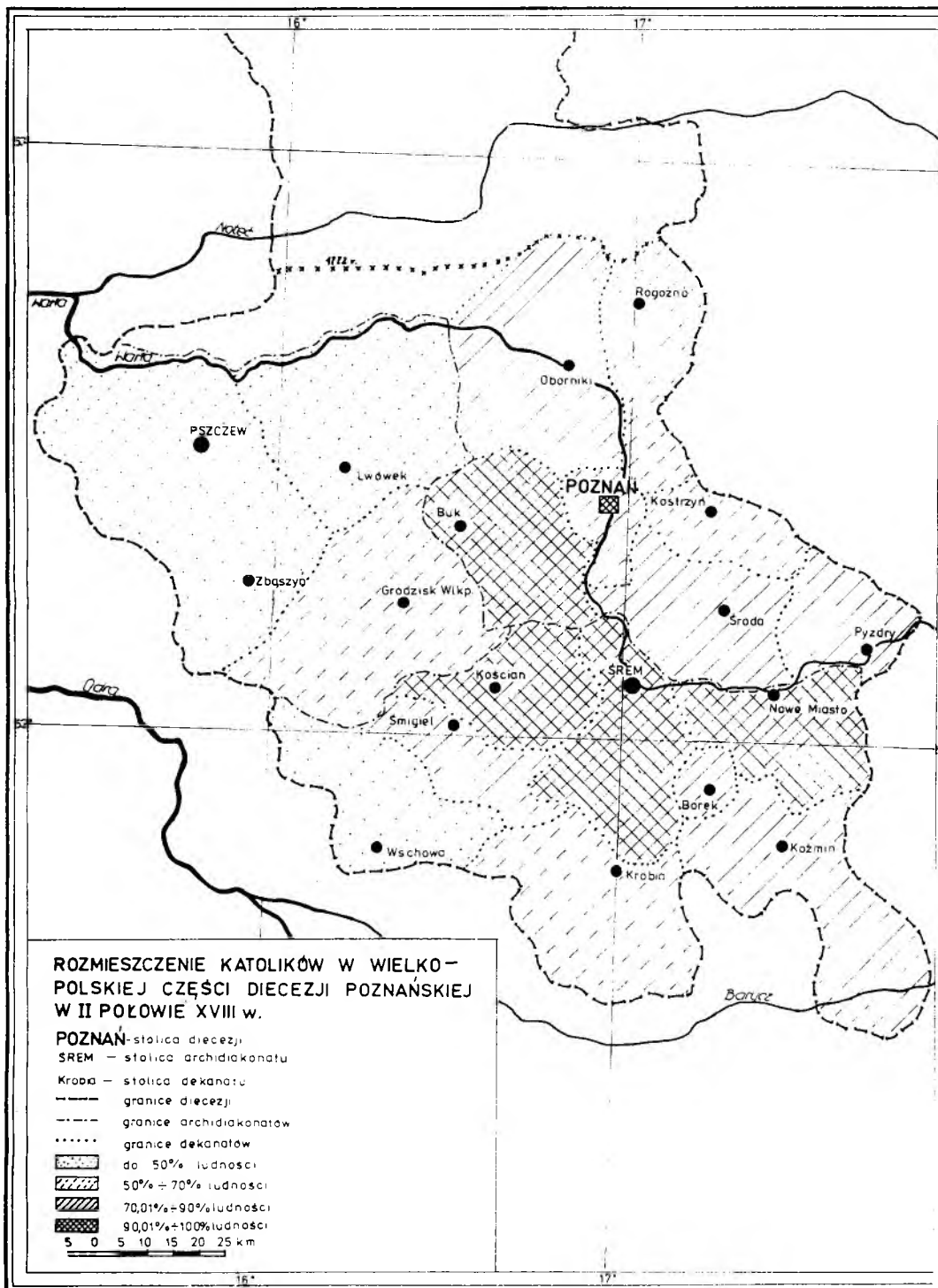
Więcej było dekanatów z niewielką domieszką ludności innych wyznań, to jest tych, w których katolicy stanowili od 70% do 90% ludności. Były to dekanaty: Pyzdry, Środa, Borek, Koźmin, Poznań, Śmigiel i Oborniki. W 12 spośród 98 parafii tych dekanatów ludność pod względem wyznaniowym miała charakter mieszany (poniżej 70% katolików wśród chrześcijan). Były to parafie: Ostrów Wlkp. – 60% i Odolanów – 67%, w dekanacie Koźmin; Połajewo – 67%, Ludomy – 57%, Chojnica – 62%, Roznowo – 59%, Oborniki – 52%, Stobnica 40% i Obrzycko – 36%, w dekanacie Oborniki; Goniębice – 69%, Osieczna – 50%, Śmigiel 47% i Bojanowo Stare – 25%, w dekanacie Śmigiel. Ponadto niewielką przewagę uzyskali katolicy w dekanatach: Kostrzyń, Krobia, Rogoźno i Grodzisk. Mniejszość zaś wśród innych wyznań stanowili katolicy tylko w dekanatach: Lwówek, Wschowa i Zbąszyń. W tych dekanatach katolicy stanowili tylko niewielką domieszkę ludności (do 30% katolików wśród chrześcijan). Były to parafie: Bukowiec – 30%, Kopanica – 12% i Rakoniewice – 11%, w dekanacie Grodzisk; Łaszczyn – 16% i Gołaszyn – 8%, w dekanacie Krobia; Sieraków 30% i Witomyśl – 20%, w dekanacie Lwówek; Pruśce – 29% w dekanacie Rogoźno; Wschowa 19,5% i Osowa Sień – 18%, w dekanacie Wschowa; Przytoczna – 25%, Międzyrzecz – 18%, Kosieczyn – 11% i Skwierzyna – 10%, w dekanacie Zbąszyń. Ogółem więc w 14 parafiach na 136 katolicy stanowili mniejszość. W zasadzie jednak były to dekanaty, w których odsetek ludności katolickiej w parafiach wynosił na ogół od 30% do 70%. W tych dekanatach występuje pewna prawidłowość polegająca na tym, że parafie, których tereny były własnością kościelną, zachowały w zasadzie swój katolicki charakter. Widoczne jest to zwłaszcza w parafiach dekanatu zbąszyńskiego (Rokitno – 95%, Sokola Dąbrowa – 92% i Bledzew 89%), których tereny należały do klasztoru cystersów w Bledzewie. To samo możemy powiedzieć o dobrach klasztoru cystersów w Paradyżu, leżącym w tym samym dekanacie (parafie Jordanowo

⁴ Brak danych dla 5 miast: Nekla (dek. Kostrzyń), Poznań (dek. Poznań), Wolsztyn (dek. Grodzisk), Kaminna i Międzychód (dek. Lwówek). Wykaz obejmuje tylko te miasta, które zostały wymienione w aktach wizytacji parafii. W dekanacie lwóweckim brak jest więc uwzględnionego miasta Nowy Tomyśl, lokowanego w 1786 r. W czasie sporządzenia akt wizytacji parafii Witomyśl występuje jeszcze jako wieś. Trzeba by więc mówić o 84 miastach na tym terenie w 1793 r. W 1793 r. mieszkało w Nowym Tomyslu 342 luteran i 16 katolików.

MAPA 1

MAPA 2

– 94%, Kaława – 92% i Koźminek – 89%) czy też o posiadłościach klasztoru cystersów w Obrze w dekanacie Grodzisk (parafie Obra – 70% i Siedlec – 70%). Klasztory te odniosły sukces w swej kontrreformacyjnej działalności jeszcze na przełomie XVI i XVII w. Znaczne sukcesy odnotować tu wypada w przypadku dóbr cystersów bledzewskich, którzy zdołali jeszcze pod koniec XVI w. złamać opór swoich protestanckich poddanych pomimo pomocy, jakiej tym ostatnim próbowali udzielić pograniczni starostowie branderburcy⁵. Protestanci, których spotykamy w dobrach klasztornych pod koniec XVIII w., to nowi osadnicy niemieccy⁶.

Bardziej skomplikowany był problem udziału katolików w strukturze wyznaniowej miast, ze względu na zamieszkujących je licznych protestantów i żydów⁷. W 1793 r. według pruskich opisów miast – w 78 miastach na 83 zarejestrowane w aktach wizytacji katolicy stanowili tylko 39,9% ogółu ludności, a 50,5% ludności chrześcijańskiej. Niemal czysto katolicki charakter zachowały miasta duchowne, jak na przykład Bledzew – 98% katolików; Świąciechowa – 91% czy Przemęt – 100%. Podobnie było w miastach będących siedzibą administracji i sądownictwa kościelnego, jak Buk – 100% katolików, Kostrzyń – 100%, Krobia – 100%, Pszczew – 97%, Środa – 89%, Stęszew – 96% oraz tych, które były lokowane już w średniowieczu, jak Dolsk – 100%, Dubin – 97% czy Krzywín – 100%. W XVIII w. takie miasta, jak Wschowa i Międzyrzecz straciły swój wyłącznie protestancki charakter. W 1793 r. było w nich odpowiednio 23% i 16% katolików. Nieznaczną domieszkę katolików miały Brójce – 1%, Kargowa – 2%, Bojanowo – 3%, Rostarzewo – 4% i Skwierzyna – 5%. W sumie jednak z punktu widzenia stosunków wyznaniowych większość miast miała charakter mieszany: katolicko-protestancko-żydowski.

W latach 1777-1787 – według akt wizytacji parafii – w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej było około 95 799 protestantów, co stanowi 26,41% ustalonej liczby ludności a 28,03% ludności chrześcijańskiej. Olbrzymia większość protestantów była luteranami: Około 1780 r. kalwiński i połączeni unią z nimi bracia czescy mieli bowiem stanowić tylko ok. 4% protestantów⁸. Na podstawie akt wizytacji nie można

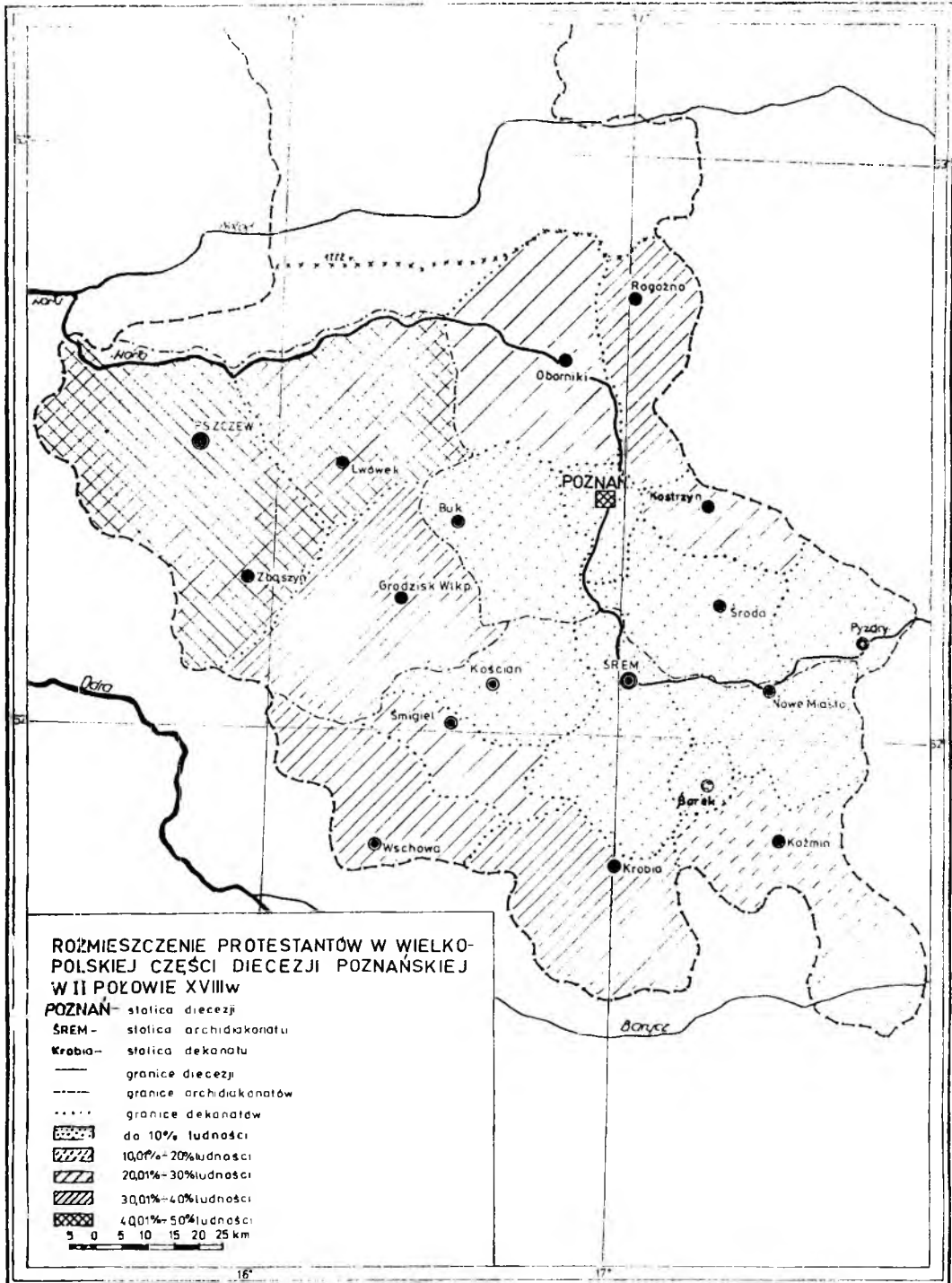
⁵ W. U r b a n. *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku*. Kraków 1959 s. 77-78.

⁶ J. D w o r z a c z k o w a. *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*. "Odrodzenie i reformacja w Polsce" 23:1978 s. 79-101. Autorka pisze, że stosowano wówczas represje wobec rodzimych innowierców, natomiast otaczano opieką luteran przybywających z Niemiec, bo ci byli wykwalifikowanymi rzemieślnikami. Por. też J. M i c h a ł s k i. *Sprawa desydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*. "Przegląd Historyczny" 40:1949 (wyd. 1950) s. 156-163.

⁷ J. D w o r z a c z k o w a. *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*. "Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 10:1965 s. 79 nn; O nowych lokacjach miast na tym terenie pisze Z. Kulejewska-Topolska (*Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*. Poznań 1964).

⁸ A. R h o d e. *Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande*. Würzburg 1956 s. 129.

MAPA 3

ustalić osobnej liczby dla luteran i kalwinistów, gdyż wizytatorzy nie zawsze wyróżniali przedstawicieli poszczególnych wyznań protestanckich⁹.

Problem ten jest lepiej uchwytany w miastach. W 1793 r. w 78 miastach tej części diecezji poznańskiej na 37 044 zamieszkujących w nich protestantów było tylko 1176 (3,2%) kalwinistów. Z tego 804 w Lesznie, 211 w Pońcu i 27 w Skokach. Pozostałych 134 mieszkało w kilkusobowych grupach w różnych miastach.

Jak wynika z mapy 1. i 3. oraz tab. 2., największy odsetek protestantów w stosunku do ogółu ludności występował w dekanatach: Lwówek, Zbąszyń, Grodzisk, Wschowa, Krobia i Rogoźno. Znaczny odsetek stanowili też w dekanatach: Śmigiel, Oborniki, Kostrzyń i Koźmin. Wspólną cechą większości tych dekanatów było nadgraniczne położenie. W pozostałych bowiem dekanatach, leżących w głębi diecezji, obecność protestantów zaznaczyła się słabiej i nie przekraczała 10% ogółu ludności. Są to dekanaty: Buk, Kościan, Poznań, Środa, Śrem, Nowe Miasto, Borek i Pyzdry. Wynika więc, że ludność protestancka występowała w mniejszym lub większym stopniu na całym terenie badanej części diecezji poznańskiej. Na podstawie akt wizytacji notujemy ich obecność w 268 parafiach na 306 ustalonych¹⁰.

Pomimo że protestanci w żadnym z dekanatów nie stanowili większości wśród innych wyznań, należy stwierdzić, że w wielu parafiach tę większość zdecydowanie uzyskali. W dekanacie Lwówek były to parafie: Międzychód – 95% (bez żydów), Witomyśl – 80%, Wronki – 60% (bez żydów) i Biezdrowo – 60%. W dekanacie Zbąszyń były to parafie: Kosieczyn – 89%, Międzyrzecz – 82% (bez żydów), Przytoczna – 75%, Chociszewo – 72%, Skwierzyna – 70% (bez żydów). Ponadto protestanci uzyskali jeszcze większość w tym dekanacie w parafiach: Babimost – 60% (bez żydów), Zbąszyń – 60% (bez żydów) i Trzciel 59% (bez żydów). Zdecydowaną większość stanowili w parafiach: Kopanica – 81%, Rakoniewice – 81%, Gnin – 62%, Wolsztyn – 71% (bez żydów). Podobnie w kilku parafiach dekanatu Wschowa: Leszno – 25% (bez żydów, z nimi 54%), Osowa Sień – 82%, Wschowa – 74,7%, a przy kościele filialnym w Przyczynie Górnej – 90%, Dębowa Łąka – 62,5%. Stosunkowo duży udział w strukturze wyznaniowej ludności osiągnęli protestanci w dekanacie Krobia – 35,53%. Był to silnie zurbanizowany region. Jedno miasto przypadało tu na ok. 74 km², a ludność miejska stanowiła ok. 47%¹¹. Miejscowi protestanci to głównie ludność ze Śląska, która przybyła tu w XVII i XVIII w. Możliwość osiedlenia się znajdowała ona głównie w dobrach sprzyjających jej rodzin Bojanowskich i Przyjemskich. Protestanci uzyskali przewagę w tym dekanacie w parafiach: Gołaszyn – 90%, Łaszczyn – 80% (bez żydów), Rydzyna – 67% (bez żydów). W kilku innych parafiach

⁹ L e w i c k i, jw. s. 116 przypis 201.

¹⁰ Tamże s. 117.

¹¹ W. S o b i s i a k, *Dzieje ziemi rawickiej*. Poznań 1967 s. 112.

tworzyli już nieco mniej liczne skupiska, mieszane z ludnością katolicką: Sarnowa – 58%, Oporowo – 30%, Miejska Górka – 25%. Liczne skupiska protestantów znajdowały się również w dekanacie Śmigiel. Mianowicie w parafiach: Bojanowo Stare – 75%, Śmigiel 52%, Osieczna – 40% i Goniębice – 31%.

Ciekawie przedstawiała się sytuacja wyznaniowa południowo-wschodniej części dekanatu Koźmin. Na te tereny w XVIII w. wzmógł się napływ Polaków ewangelików ze Śląska, którzy osiedlali się m. in. w starostwie odolanowskim i w powiecie ostrzeszowskim, leżącym już poza granicami diecezji poznańskiej. Jednak – jak uważa J. Dworzaczkowa – odczuwali oni wyraźną odrębność w stosunku do miejscowej ludności¹². W dekanacie Koźmin największy udział w strukturze wyznaniowej uzyskali protestanci w parafiach: Ostrów Wlkp. – 40%, Odolanów – 33%, Pogorzela – 21% i Jeżewo – 21%.

Liczne skupiska ludności mieszanej wyznaniowo (30% – 70% protestantów) znajdowały się w parafiach: Pruśce – 71% protestantów, Skoki – 54% (bez żydów), Rogoźno 46% (bez żydów), Słomowo – 46%, Parkowo – 43%, Murowana Goślina – 34%, Lechlin – 33%, Długa Goślina – 33%, Łopuchowo – 33% i Białężyn – 32%; w dekanacie Oborniki: Obrzycko – 64% (bez żydów), Ludomy – 43% i Połajewo – 33%.

Liczne enklawy ludności protestanckiej znajdowały się również w głębi diecezji poznańskiej.

W dekanacie Kościan takie enklawy powstały w parafiach: Wilkowo Polskie – 45% ludności parafii i Oborzyska – 42%; w dekanacie Kostrzyń w parafiach: Nekla – 46%, Iwno – 68% i Siedlec – 46%; w dekanacie Buk w parafiach: Mosina – 47% i Skórzewo – 32%; w dekanacie Nowe Miasto w parafiach: Książ – 23% i Góra – 27%.

Na osobną uwagę zasługuje problem udziału protestantów w strukturze wyznaniowej miast badanej części diecezji poznańskiej. Jak już wiemy, w 78 miastach (na 83 wymienione w protokołach wizytacje) stanowili oni 39,05% ogółu mieszkańców. Biorąc zaś tylko chrześcijan – 49,5%.

W niektórych dekanatach stanowili znaczny odsetek zamieszkującej je ludności miejskiej¹³. Najwięcej, bo aż 63,56%, było ich w dekanacie Krobia, najbardziej zurbanizowanym w diecezji. Wysoki odsetek tej ludności, dość znacznie odbiegający od tegoż w skali całej diecezji, występował również w miastach dekanatów: Śmigiel, Zbąszyń, Wschowa. W pobliżu przeciętnej kształtował się odsetek protestantów w miastach dekanatów: Oborniki i Grodzisk. Znacznie mniejszy odsetek stanowili już w dekanatach: Rogoźno, Kostrzyń, Lwówek, Koźmin i Środa.

¹² J. Dworzaczkowa. *Reformacja a problemy narodowościowe* s. 94.

¹³ Lewicki, jw. aneks 3.

Ciekawie przedstawiał się udział protestantów w strukturze wyznaniowej ludności miast w zależności od ich wielkości. W 1793 r. było na badanym terenie 12 miast powyżej 2000 mieszkańców; w 8 z nich protestanci stanowili ponad 75%, a w 9 ponad 50% ludności chrześcijańskiej. Po uwzględnieniu żydów proporcje te układały się odpowiednio: w 2 miastach ponad 75%, a w 7 ponad 50% ogółu ludności. 19 miast liczyło ponad 1500 mieszkańców; w 11 z nich liczyli oni ponad 75%, a w 14 ponad 50% ludności chrześcijańskiej. Po uwzględnieniu żydów proporcje te układały się odpowiednio: w 4 miastach ponad 75%, a w 12 ponad 50% ogółu mieszkańców. 38 miast liczyło ponad 1000 mieszkańców; w 12 z nich protestanci stanowili ponad 75%, a w 18 ponad 50% ludności chrześcijańskiej. Po uwzględnieniu żydów proporcje te wynosiły odpowiednio: w 12 miastach ponad 75%, a w 14 ponad 50% ogółu mieszkańców. W 1793 r. nie było protestantów w 11 miastach badanego regionu. Spośród nich tylko w Pyzdrach było ponad 1000 mieszkańców. Pozostałe to niewielkie miasteczka lokowane jeszcze w średniowieczu, w których odmawiano niekatolikom obywatelstwa miejskiego.

Ludności wyznania mojżeszowego było w badanej części diecezji poznańskiej stosunkowo mało. Niemal w całości znajdowała się w miastach. Na ustaloną bowiem liczbę 21 010 żydów¹⁴ tylko około 191 (0,9%) mieszkało na wsi. W latach 1777-1787 w ustalonej strukturze wyznaniowej ludności grupa ta stanowiła w sumie 5,78%. Warto nadmienić, że według R. Mahlera żydzi stanowili w 1764 r. 6,8% ludności Rzeczypospolitej, a w 1791 r. – w zaokrągleniu 9%¹⁵. Daje to na badanym terenie odsetek niższy od średniej w Rzeczypospolitej.

Z ustaleń na podstawie akt wizytacji wynika, że skupiska ludności żydowskiej znajdowały się na terenie 86 parafii. Średnio więc na jedną z tych parafii wypadało 244 żydów. W 1793 r. w 78 miastach na ogólną liczbę 94 853 mieszkańców wypadało 19 964 żydów, co stanowi 21,05%. Po uwzględnieniu, że znajdowali się na terenie tylko 62 miast, otrzymujemy na jedno żydowskie skupisko miejskie 365 osób¹⁶. Jednak zróżnicowanie pod względem liczby i zagęszczenia ludności żydowskiej w poszczególnych miastach i regionach było duże. Najliczniej występowali żydzi w parafii Leszno. Wizytacja z 1778 r. wykazuje liczbę ok. 3300, co daje 33% ogółu jej ludności. Liczba ta wydaje się być zaniżona. Spis bowiem z 1765 r. wykazał 4783 żydów¹⁷. Wprawdzie obliczenia przeprowadzone przez administrację pruską w 1793 r. wykazują liczbę 2991 żydów (44% ludności miasta), jednak przyczyną tego mógł być wielki pożar, który w 1790 r. strawił niemal całe miasto. W ciągu XVIII w. kahał w Lesznie

¹⁴ Tamże s. 107-109 i tab. 4.

¹⁵ R. M a h l e r. *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku*. "Przeszłość Demograficzna Polski" 1:1967 s. 154.

¹⁶ Za podstawę przyjęto liczbę 22 682 żydów. Por. jak w przyp. 14.

¹⁷ *Ziemia leszczyńska*. Pod. red. J. Deresiewicza. Poznań 1966 s. 100:

osiągnął dominujące znaczenie, bowiem zależnych było od niego finansowo i pod względem organizacji kahalnej 36 gmin żydowskich w Wielkopolsce¹⁸.

Powyżej 1000 żydów występowało: w parafii św. Marii Magdaleny w Poznaniu w 1780 r. – 1611 (ok. 41% ludności parafii), w mieście Swarzędz w 1793 r. – 1373 (54% ludności miasta), a w tym samym roku odpowiednio: w Rawiczu – 1087 (15%), Rogoźnie – 1044 (35%) i Grodzisku – 1156 (45%). Z innych ważniejszych skupisk wyznawców mozaizmu w 1793 r. wymienić należy: Skwierzynę – 720 (31%), Międzyrzec – 700 (28%), Kórnik – 636 (42%), Skoki – 487 (34%), Obrzycko – 464 (26%), Lwówek – 451 (31%), Borek – 448 (34%), Wschową – 418 (9%), Szamotuły – 383 (34%), Ostrów Wlkp. – 381 (15%), Śrem – 368 (33%), Kargową – 351 (22%), Trzciel – 340 (20%), Pniewy – 333 (40%), Jarocin – 321 (33%), i Koźmin – 300 (20%).

Żydów nie było w 21 (na 83) miastach badanego regionu. Wszystkie te miasta miały średniowieczne pochodzenie. Zarazem posiadały przywileje "de non tolerandis Judaeis", które zakazywały żydom osiedlania się na ich terenie¹⁹. W kilku z nich znajdowały się ośrodki administracji i sądownictwa kościelnego, jak w Kostrzynie, Kościanie, Krobii i w Pszczewie. W większości zarazem przypadków były to miasta o niewielkiej liczbie mieszkańców. Tylko w czterech z nich w 1793 r. było więcej niż 1000 osób (Poniec, Kościan, Miejska Górka i Gostyń), w 6 zaś ludność nie przekraczała 500 osób (Kaźmierz, Kębłowo, Ostroróg, Przemęt, Stobnica i Wielichowo).

Jak wynika z mapy 1 i tabel, najwięcej żydów było w dekanatach: Wschowa, Grodzisk, Lwówek i Zbąszyń. Były to zarazem silnie zurbanizowane dekanaty diecezji. Największy ich udział w strukturze wyznaniowej występował w dekanatach: Poznań, Wschowa, Kostrzyń (ściślej zaś mówiąc samo miasto Swarzędz), Rogoźno. Stosunkowo wysoki odsetek tej ludności występował również w dekanatach: Grodzisk, Pyzdry, Zbąszyń i Krobia. W pozostałych dekanatach był zupełnie niewielki i nie przekraczał 3%.

Podsumowując można zauważyć, że niemal czysto katolickie było centrum diecezji. Wyjątki stanowiły tu miasta Swarzędz i Poznań. Większe nieco skupiska protestantów znajdowały się w okolicach Mosiny, Zaniemyśla, Książa, Nowego Miasta i Mieszkowa, a więc nad Wartą. Pomijając miasta, rozmieszczenie protestantów pokrywało się tu z osadnictwem olęderskim²⁰. Najsilniej sprostestantyzowane były tereny pograniczne państwa i diecezji od zachodu i południa. W skali dekanatów ludność miała tu charakter wyznaniowo mieszany katolicko-protestancki z niewielką przewagą katolików.

¹⁸ Tamże s. 103.

¹⁹ Ustalenia na podstawie *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. I-XV. Warszawa 1880-1902.

²⁰ Z. K a c z m a r c z y k. *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*. Poznań 1945 s. 169-170; W. R u s i Ń s k i. *Osady tzw. "Olędrow" w dawnym województwie poznańskim*. Poznań – Kraków 1939 – 1947 - mapa.

Tab. 1. Struktura wyznaniowa ludności wielkopolskiej części poznańskiej w latach 1777-1787

Archidiakonaty i dekanaty	Razem %	Katolicy %	Protestanci %	Żydzi %
p o z n a ń s k i				
bukowski	100	90,01	9,63	0,36
kostrzyński	100	67,29	20,78	11,93
obornicki	100	70,23	24,26	5,51
poznański	100	78,35	8,12	13,53
pyzdrowski	100	89,23	1,70	9,07
rogoziński	100	56,38	33,18	10,44
średzki	100	86,52	7,88	5,60
Razem	100	76,25	16,31	7,44
p s z c z e w s k i				
grodziski	100	52,98	39,85	7,17
lwówecki	100	49,86	45,76	4,38
zbuszyński	100	47,93	45,33	6,74
Razem	100	50,26	43,90	5,84
ś r e m s k i				
borecki	100	85,85	4,77	9,38
kościąński	100	90,76	8,31	0,93
koźmiński	100	81,37	16,37	2,26
krobski	100	60,28	35,53	4,19
nowomiejski	100	90,00	4,82	5,18
śmigieński	100	70,32	26,90	2,78
śremski	100	92,84	5,06	2,10
wschowski	100	49,77	38,23	12,00
Razem	100	73,59	21,72	4,69
Razem diecezja	100	67,71	26,51	5,78

Największe skupiska protestantów znajdowały się tu zwłaszcza w parafiach leżących w pobliżu granic Polski w południowej części dekanatów Krobia i Wschowa oraz w części zachodniej dekanatów Grodzisk i Zbuszyń. Większość protestantów zamieszkiwała tu w 1793 r. niemal wszystkie miasta. Warto spośród nich wymienić takie, jak Ostrów Wlkp., Bojanowo, Rawicz, Rydzyna, Zaborowo, Poniec, Śmigiel, Sarnowa, Leszno, Wschowa, Kargowa, Rostarczewo, Trzciel, Babimost, Brójce, Międzyrzecz. Na północy tereny mieszane wyznaniowo ciągnęły się nad Wartą od Skwierzyny, na wschód do Obornik i dalej do Rogoźna.

Katolicy i protestanci głównie na terenie miast spotykali się ze społecznością żydowską, która stanowiła ok. 20% ludności miejskiej tej części diecezji poznańskiej. Żydzi tworzyli szczególnie interesującą grupę wyznaniową i jednocześnie narodową, zamkniętą w swoich gminach – kahałach, a odznaczającą się oryginalną obyczajowo-

Tab. 2. Struktura wyznaniowa ludności miast wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w 1793 r.^a

Archidiakonaty i dekanaty	Liczba miast ^b	Katolicy %	Protestanci %	Żydzi %
p o z n a ń s k i				
bukowski	3	96,30	1,33	2,37
kostrzyński	2	32,36	25,77	41,87
obornicki	6	34,69	37,77	27,54
pyzdrowski	2	51,70	10,17	38,13
rogoziński	3	34,95	28,01	37,04
średzki	4	53,51	23,72	22,77
Razem	20	45,36	24,62	30,02
p s z c z e w s k i				
grodziski	8	39,34	37,26	23,40
lwówecki	6	47,17	24,61	28,22
zbaşyński	8	27,35	52,57	28,08
Razem	22	35,80	41,14	23,06
ś r e m s k i				
borecki	1	61,60	3,99	34,41
kościński	2	80,35	10,27	9,38
koźmiński	7	63,48	23,87	12,65
krobski	10	27,16	63,56	9,28
nowomiejski	5	57,47	17,21	25,32
śmigieński	3	31,78	57,11	11,11
śremski	5	79,80	7,14	13,06
wschowski	3	22,98	48,90	28,12
Razem	36	39,59	43,98	16,43
Razem diecezja	78	39,90	39,05	21,05

^a Tabela opracowana na podstawie opisów miast polskich z lat 1793-1794.

^b Brak danych dla 5 miast: Nekla – dek. Kostrzyń, Poznań – dek. Poznań, Wolsztyn – dek. Grodzisk, Kamionna i Międzychód – dek. Lwówek.

wością i kulturą bardzo różną od ludności chrześcijańskiej. Odgrywali też szczególną rolę w życiu gospodarczym.

DIE VERTEILUNG DER KONFESSIONEN IM GROSSPOLNISCHEN TEIL
DER POSENER DIÖZESE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der vorliegende Artikel ist eine kartographische Darlegung der Verteilung der Konfessionen im grosspolnischen Teil der Posener Diözese in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. An anderer Stelle hat sich der Autor bereits mit der statistischen Seite der konfessionellen Beziehungen auf diesem Gebiet befasst (Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w II połowie XVIII wieku. In: Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich. Hrsg. E. Wiśniowski. Lublin 1984 s. 89-138); dieser Artikel wurde auf der Grundlage der kanonischen Visitationsakten der Pfarreien sowie der preussischen Beschreibungen polnischer Städte von 1793 erarbeitet.

Karte 1 stellt die konfessionelle Struktur des untersuchten Teils der Posener Diözese in den einzelnen Dekanaten vor. Sie wird ergänzt durch die Karten 2 und 3, die die Verteilung der katholischen und der protestantischen Bevölkerung illustrieren. Wie aus den Karten 1 und 2 ersichtlich ist, war das Zentrum der Diözese fast rein katholisch. Auf diesem Gebiet bildeten die Katholiken in solchen Dekanaten wie Śrem, Kościan, Buk und Nowe Miasto mindestens 90% der Bevölkerung. In einigen anderen Dekanaten auf diesem Gebiet stellte die andersgläubige Bevölkerung nur eine geringe Beimischung dar. Dies waren die Dekanate Pyzdry, Środa, Borek, Poznań, Śmigiel und Oborniki.

Am protestantischsten waren die westlichen und südlichen Grenzgebiete (Karte 3). In der Skala der Dekanate hatte die Bevölkerung hier konfessionell gemischten Charakter mit geringem Übergewicht der Katholiken. Die grössten Anhäufungen der Protestanten gab es hier in den Dekanaten Zbąszyń, Grodzisk, Wschowa und Krobia. Einen beträchtlichen Prozentsatz stellten sie auch in den Dekanaten Śmigiel, Oborniki, Kostrzyń und Koźmin. Die dritte Bekenntnisgruppe – die Juden – war auf diesem Gebiet zahlenmässig schwach vertreten und konzentrierte sich hauptsächlich in den Städten. Die Juden bildeten dort etwa ein Fünftel der Stadtbevölkerung.